

ПРИЗАБУТІ НОМІНАЦІЇ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Людмила ТОМІЛЕНКО

кандидат філологічних наук,
науковий співробітник відділу лінгвістики
Українського мовно-інформаційного фонду НАН України

Анотація. У статті розглянуто процес актуалізації застарілої та штучно віднесеної до пасивного фонду лексики на матеріалі електронної версії Словника української мови в 11 томах. Аналіз здійснено на масиві іменників, відібраних для спостереження за допомогою ремарок, що вказують на належність цих іменників до застарілих понять. Виділено основні тематичні групи актуалізованих номінацій, наведено приклади з художніх та публіцистичних текстів Українського національного лінгвістичного корпусу, що підтверджують активне вживання досліджуваних одиниць у сучасному мовленні. Зроблено висновок про причини повернення застарілої (на час створення одинадцятитомного тлумачного словника) лексики до ядра мовної системи.

Ключові слова: актуалізація, застаріла лексика, історизми, ремарки, тлумачний словник, тематичні групи, Український національний лінгвістичний корпус.

*Хмари над лісом плывуть в далину,
Вітер свистить свою пісню сумну.
Чую в тій бучі забуті слова,
Часу далекого мла вікова.*

М. Семенко

Лексичний мовний рівень завжди був і залишається найбільш динамічним та рухливим, оскільки будь-які зрушення в суспільно-політичному, економічному тощо житті країни й народу обов'язково позначаються на ньому. Серед процесів, пов'язаних зі змінами в лексиконі сучасної української мови, на особливу увагу заслуговує процес актуалізації, тобто повернення до активного вживання найменувань, які раніше перебували на периферії мовної системи (в пасивному фонді) й позначені в словниках помітками-ремарками «заст.» (застаріле слово), «іст.» (історія) і т. ін.

Проблема відродження забутих номінацій на сучасному етапі є об'єктом зацікавлення багатьох українських мовознавців.

Досліджуючи сучасну українську лексику мови засобів масової інформації, О. Стишов зазначає, «... що в окремі періоди життя суспільства частина слів, а іноді й цілі шари лексики (нерідко значні за обсягом) використовуються активніше, ніж інші. Зворотний процес – це вихід із активного лексикону не лише окремих слів, а й цілих груп лексики» [2, 87]. Однак, як засвідчує мовна практика, «... нерідко застарілі слова під дією найрізноманітніших позалінгвістичних (частіше – соціальних) факторів можуть знаходити «друге життя», повертаючись знову в активне слововживання...» [1, 83], тобто йдеться про актуалізацію цих одиниць. Вона відбувається завдяки поверненню з периферії до ядра слів, що раніше існували в мові й належали до її активного фонду, але з часом відійшли в пасив. Частина такої лексики зазнає семантичного переосмислення, значеннєвих модифікацій та перетворень.

Будь-які зміни в лексичному складі мови покликані фіксувати й унормовувати лексико-

графічні праці, зокрема й великі тлумачні словники. Тому для дослідження процесу актуалізації лексики обрано Словник української мови в 11 томах (електронну базу) – найширшу і найавторитетнішу академічну лексикографічну працю минулого століття. Частково повернення так званих «репресованих» слів на матеріалі СУМу¹ розглядає у своїй статті О. Тулузакова [4]. Однак комплексний аналіз саме застарілої лексики, яка нині стала широкоживаною, у розвідці відсутній.

Отже, мета статті – на основі УНЛК², Інтернету простежити функціонування зазначених слів у сучасному мовленні, виявити найбільш поповнювані тематичні групи.

У процесі дослідження з реєстру Словника за допомогою ремарок «заст.» та «іст.» відібрано одиниці (обмежимося іменниками), які було віднесено до пасивного лексичного фонду української мови. Спостереження над цими лексемами показує, що більшу частину повернених номінацій становлять архаїзми. І це цілком зрозуміло, адже історизми – це слова, які вийшли з активного вжитку через зникнення позначуваних ними реалій. Проте, незважаючи на вказану причину, деяким історизмам усе таки вдається проникнути в сучасне мовлення, хоча нерідко цей процес супроводжується появою в них інших значень – одного або декількох.

Як засвідчує проаналізований матеріал, найбільше в Словнику української мови в 11 томах до застарілої лексики було віднесено *релігійних найменувань* та *понять, пов'язаних із потойбіччям* (цікаво, що слова «потойбіччя» взагалі зафіксовано не було), *магією, чарами*. Варто зауважити, що переважна частина лексем названої групи активно вживалася й до здобуття Україною незалежності, тобто вони були штучно віднесені до застарілих номінацій. Зважаючи на ідеологізацію всіх аспектів буття радянського суспільства та жорстоку цензуру з боку органів влади, відповідь на питання, чому найменування, пов'язані з народними віруваннями, потрапили на периферію мовної системи, є очевидною. Із розпадом авторитарної системи відбулися й деякі позитивні зрушення в суспільстві, що викликали послаблення та зняття певних заборон, появу свободи слова, релігійного віросповідання тощо.

До підгрупи лексем, пов'язаних із вірою, зокрема й християнською, належать такі іменники: *благовіст, віровідступник, віровідступництво, віровідступниця, віровчення, Всевишній, всеношна, гріховність, матушка, молитвослов, перелюб, перелюбство, помазання, поминки, празник, прихожанин, проскурниця, спокуса* та ін. Розглянуті слова наразі активно використовуються у творах сучасних письменників, газетах, журналах. Наприклад: *Така тиша запала усюди, такі чорні сутінки, наче чорні лики віровідступників, а місяць на небі, ніби борода христородавця* (С. Процюк. УНЛК); *Цинізм і конформізм – це неминуча плата за віровідступництво* (газета «День». – 2002. – №37. УНЛК); *Ізраїль – Свята земля трьох віровчень і водночас розважальні райони, де присутня атмосфера Давнього Сходу й новітні технології* (журнал «Тиждень». – 2010. – №25–41. УНЛК); *Я була готова до цього, але не знала, до кого мені йти на сповідь, хто міг бути моїм свідком перед Всевишнім у час покути* (В. Шкляр. УНЛК);

У лютому 2011 року через будівництво УПЦ МП храму в парку «Юність» на Борщагівці в Києві виникла сутичка між прихожанами й охоронцями та мешканцями сусідніх будинків (журнал «Тиждень». – 2011. – №16–35. УНЛК).

Серед застарілої лексики в Словнику зафіксовано й найменування на позначення темних сил, магії, чарів (*відьма* – у значенні чаклунка, *відьмування, відьомство, віщун, ворожба, ворожбит, ворожбитка, ворожбитство; монстр* – у значенні потвора; *чаклун* – той, хто займається чаклунством, *чаклунка, чаклунство*), які також досить поширені в художній літературі, фантастичних фільмах, мові ЗМІ. Наприклад: *З давніх-давен відьми, чаклуни, чорні маги користувалися спеціальними наркотичними мазями і напоями, які сприяли їхньому астральному виходу в химерний світ почвар* (В. Шкляр. УНЛК); *Щойно документ набере чинності, промоція послуг із ворожіння та гадання й телепрограми за участю віщунів і цілителів опиняться поза законом* (журнал «Тиждень». – 2012. – №01–05. УНЛК).

Ще одну велику групу застарілих номінацій у Словнику української мови, які нині повернулися до активного вживання, утворюють поняття для *найменування осіб за професією, інтересами, родинними зв'язками, національними особливостями* тощо: *бюрократ, викидайло, віритель* (юр.), *волонтер, ресторатор, вояжер, вояк* (рядовий військовослужбовець в армії), *дисидент, ескулап, заробітчанин* (той, хто їздить на заробітки), *заробітчанин, знахар, знахарка, казнокрад, мінйяло* (той, хто займається розміном, обміном грошей), *оптовик, поетка, прима, примадонна, прислуга* (хатня робітниця), *кузен, кузина, зневажливі назви – кацал, кацапка, хохол* (з певних міркувань усі три слова було віднесено до застарілої лексики, хоча вони активно вживалися й за радянської доби, що підтверджують твори тогочасних письменників). Як показує матеріал дослідження, деякі з перерахованих вище одиниць у сучасному мовленні набули інших або додаткових значень. Наприклад: *ВОЛОНТЕР, а, ч., заст.* Той, хто став на військову службу за власним бажанням; *доброволець* (СУМ) і нові значення – той, хто добровільно бере участь у якійсь соціально важливій справі (перев. новий, важкій чи небезпечній для життя); особа, яка за власним бажанням допомагає іншим; *ДИСИДЕНТ, а, ч., заст.* Віровідступник (СУМ) й інша семантика – той, хто не погоджується з панівною ідеологією в країні. Про активізацію розглянутих слів та їхніх окремих значень засвідчують художні, публіцистичні, науково-популярні та інші тексти. Наприклад: *Він ... за якийсь час взагалі влаштувався волонтером в якийсь соціальний фонд і почав займатись розповсюдженням американської гуманітарної допомоги* (С. Жадан. УНЛК); *Новоявленому рестораторові ніхто не розповів, що треба інвестувати передусім не в дизайнерський інтер'єр, а в досвідчених кухарів, та якби навіть і розповів, той навряд чи повірив би, бо витратитися на персонал не звик* (журнал «Тиждень». – 2012. – №10–16. УНЛК); *Утім, навряд чи популярність санаторію зростала б рік у рік, якби місцеві ескулапи постійно не запроваджували в лікувально-оздоровчу практику нових ефективних методів* (журнал Верховної Ради України «Віче». – 2009. – №9. УНЛК); *Чула,*

¹ Словник української мови: В 11 т. – <http://sum.in.ua/>; <http://lcorp.ulif.org.ua/vl/>

² Український національний лінгвістичний корпус. – http://lcorp.ulif.org.ua/virt_unlc/

що у Франції ще мало наших, тобто **заробітчан-нелегалів**, то ж, кажуть, у великій ціні покоївки... (Г. Тарасюк. УНЛК).

Дещо менше застарілої лексики, зафіксованої в Словнику, становлять номінації, що відбивають **сучасні суспільно-економічні та соціальні відносини**: *бомонд*, *вершки* (вершки суспільства), *дохід*, *ієрархія*, *казна* (державна скарбниця), *кредитка* (кредитна картка – нове значення), *мезальянс*, *побір* (частіше *побори*). Цікаво, що слово *дохід* ремарковано в одинадцятитомнику як застаріле, натомість *доход* – без будь-яких обмежень. Нині, навпаки, пріоритетною вважається назва з літерою «і», про що свідчать і такі словосполучення, як *валовий дохід*, *національний дохід*, *фундований дохід* і т. ін. Поняття *мезальянс*, крім нерівного шлюбу, наразі широко вживане в мові ЗМІ на позначення певних домовленостей в економіці, політиці тощо: *Зброя в обмін на нафтові преференції без претензії на якусь демократичність та без риторики щодо прав людини – такий мезальянс між Хартумом і Пекіном* (журнал «Тиждень». – 2011. – №01–05. УНЛК).

Невелика кількість актуалізованих лексем вживається на **позначення понять побуту людини, найменувань одягу, взуття** тощо: *антураж*, *апартаменти*, *боа*, *ботфорти*, *жакет* (піджак), *ридикюль*. Названі одиниці, як і попередні групи слів, поширені в сучасних текстах різної тематики: *У моїх нових апартаментах було тихо, як у льоху, – не вірилося, що цей будинок у самісінькому центрі міста* (В. Шкляр. УНЛК); *Трясуть пір'ям боа трансвестити, заклично посміхаються гомосексуалісти* (Л. Костенко. УНЛК); *Раїса Соломоновна скинула ботфорти і дістала з торбинки домашні капці у вигляді пухнастих котиків* (С. Жадан. УНЛК); *«Цікаво, чи є у неї пістолет? – раптом подумав Орест, оглядаючи її маленький оксамитовий ридикюль, що висів на бильці стільця* (І. Роздобудько. УНЛК).

Щодо історизмів, то їх повернулося до активного вжитку небагато й переважно, крім слів *русофіл*, *русофільство*, *русофоб*, *русофобство*, *українофіл*, *українофільство*, *українофоб*, *українофобство*, з іншими значеннями. Це, зокрема, номінації, що належать до **освітніх понять**: *бакалавр* (той, хто здобув чотири- або п'ятирічну

вищу освіту, склавши іспити чи захистивши бакалаврську роботу), *магістр* (той, хто закінчив магістратуру), *магістратура* (підготовка магістрів у вишах), *ректор* (особа, яка очолює духовний навчальний заклад; у СУМі – як історизм); **політичні, юридичні поняття**: *дума* (Державна дума), *клан* (особи, об'єднані родинними або іншими зв'язками, які мають спільні інтереси, переважно корисливі; у СУМі – родова громада, рід (спочатку в кельтських племенах)), *люстрація* (заборона обіймати державні посади чиновникам високого рангу при зміні політичної влади; СУМ: у західних губерніях царської Росії – опис мешканців державних або орендованих маєтків з метою встановлення доходів з них), *партосередок* (первинна організація політичної партії; у СУМі – назва первинної партійної організації до 1934 р.; партійний осередок).

Отже, як засвідчує проаналізований матеріал, дія екстралінгвістичних (позамовних) чинників (політичних, ідеологічних, суспільно-економічних, соціальних тощо) посприяла актуалізації номінацій, які певний час природно або штучно перебували в пасивному фонді української мови. Дослідження реєстру тлумачного словника в 11 томах дало можливість визначити тематичну належність актуалізованих іменників і зробити висновки про причини їх повернення до ядра мовної системи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Рахманова Л. И. Современный русский язык. Лексика. Фразеология. Морфология: [учеб. пособие] / Л. И. Рахманова, В. Н. Суздальцева. – М.: Изд-во МГУ, Изд. «ЧеРо», 1997. – 480 с.
2. Стишов О. А. Українська лексика кінця ХХ століття (на матеріалі мови засобів масової інформації): [монографія] / О. А. Стишов. – К.: Вид. центр КНЛУ, 2003. – 388 с.
3. Томіленко Л. М. Актуалізація та пасивізація української лексики на сучасному етапі (на матеріалі I тому Словника української мови у 20 томах) / Л. М. Томіленко // Українська лексикографія в загальнослов'янському контексті: теорія, практика, типологія. До 90-річчя від дня народження професора Лариси Григорівни Скрипник. – Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2011. – С. 553–559.
4. Тулузакова О. Г. Актуалізація «репресованої» лексики (на матеріалі творів представників «Станіславського феномену»). – http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/naukma/Fil/2008_85/10_tylyzakova_og.PDF

Людмила Томіленко

Подзабытые номинации в современном украинском языке

Аннотація. В статье рассматривается процесс актуализации устаревшей и искусственно отнесенной к пассивному фонду лексики на материале электронной версии Словаря украинского языка в 11 томах. Анализ выполнен на массиве имен существительных, отобранных для наблюдения при помощи ремарок, идентифицирующих эти существительные как устаревшие понятия. Выделены основные тематические группы актуализированных номинаций, приведены примеры из художественных и публицистических текстов Украинского национального лингвистического корпуса, которые подтверждают активное использование исследуемых единиц в современной речи. Сделан вывод о причинах возвращения устаревшей (на время создания одиннадцатитомного толкового словаря) лексики к ядру языковой системы.

Ключевые слова: актуализация, устаревшая лексика, историзмы, ремарки, толковый словарь, тематические группы, Украинский национальный лингвистический корпус.

Liudmyla Tomilenko

Forgotten Nominations in Modern Ukrainian Language

Annotation. The article describes process of actualization of obsolete vocabulary according to materials of electronic Dictionary of the Ukrainian language in 11 volumes. The analysis was made on the base of nouns defined as obsolete words. Author distinguished main thematic groups, gave examples using literary and feature materials of Ukrainian National Linguistic Corpus which prove active use of the researched units in modern language and made conclusions about reasons of their return to the core of the language system.

Key words: actualization, obsolete words, historicism, remarks, glossary, clustering, Ukrainian National Linguistic Corpus.